बुक-पोस्ट प्रकाशित सामग्री

गुरुकुल पत्रिका । प्रह्लाद । आर्य भट्ट

रजि० संख्या एल० १२७७

सेवा में,

(2)

व्यवसाय प्रबन्धक
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

विषय - व्याकरण
पेज = 10
= 30×13×0.2 cm.
चस्त्वर्थे अनुइति त्नुप्रबक्षीं प्रुपक्वयं ...
... ...
शतुरवयवशति पराय: इति लितुनोस्त्वं तुदंतीत्या-
-दावे.
(2) पेज = 10
विषय = व्याकरण
= 30×13×0.2 cm.
त्यर्थः कोटी पंचयुका ५ स्वं शत कोटीयवेन
... ...
नाख्यांगजलदा: 20-6-8 नखांगुलनिभंगया
(3) पेज = 1
= 27.5×12.5×0.1 cm.
विषय - अनुपलब्ध
श्री गणेशायनमः ओं यं ब्रह्मवेदां तविदोवदंत
... ...

अनधानदिजप्रमु कि भेट राजर शारि

भाषा - हिन्दी

(५) पेज = 22

= 28 × 11.5 × 0.4 c.m.

विषय = वेद

आदि: ॥ हव्यवाहन: पितृन्यक्षद्दतावृध:

ऐ मै शाबरणाश्च्यमउ माश्विनस्व मेदप्र विप्र

(६) लघु सिद्धान्त कौमदी

विषय = व्याकरण

पेज = 1

= 30 × 12 × 0.1 c.m.

यमानवान्वि पूर्व पदमकतर पदं पट प्राति पदं

नियमन्वस्यच अतिदेशो बिसंसूत्र लक्षणं

अत्वसं० चस्त्वर्थे अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं अधातोरित्यसंतस्यैव विशेषणं नत्वातुः तदाह ८
धातुभिन्नेति अतएव उगिदचामिति सूत्रे गोमत्वतेरप्रत्यये गोमानिति प्रयोगो भाष्ये संगच्छते
अंगविशेषणतया पंचमी हि कृत्तदंतविधेरेवानुवादकमतग्रहणं परमिति वचनसामर्थ्यादु
पधापदसंबंधेन चारितार्थ्यादित्यभिमानः अयमनुच्छेदयइत्याह नित्यमिति कृताकृतेप्र
संगित्वमात्रेणस्यार्थः सामर्थ्यादिति वाक्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासंबंधे कृतेसा

अत्वसंतस्य चाधातोः अत्वंतस्योपधाया दीर्घः स्यात् धातुभिन्नासंतस्य चासंबु
द्धौ सौपरे परंनित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्याद्दादौ दीर्घः ततो नुम् धीमा
न् धीमन्तौ धीमन्तः हे धीमन् शसादौ महद्वद्धातोरप्यत्वंतस्य दीर्घः

सामर्थ्यात्सर्वं दीर्घप्रवृत्तेरेवकल्प्यत इति भावः धीमानिति नचैकानुबंधकपरिभाषयामनुपोग्र
हणं सेऽन्तसर्वादिपठितेन नास्ति कोकारविशिष्टे भवतुशब्दे चरितार्थमितिवाच्यं यकारादेः
सम्प्रदायोनुबन्धत्वेप्यतो बहुनुबंधकत्वाभावात् अवयवानां नानारीयकतया समुदायोपदेशा
एवद्रूपितत्वात्तस्यादेवउपदेशा इति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वेन यदुपदेशाप्रयुक्ताय स्येत्संज्ञा तस्य
तदनुबंधकतायारावस्वीकारात् नचोकारलोपेत्वतस्याप्यभावः उकारस्याश्रयलोपेन तदंशेऽभे
नपूर्वे गतिस्वीकारात् एतेन तदाश्रयलोपेन वनमत्वात्वतमित्यपास्तं तदाश्रयत्वाभावात् नस्माद

नियमार्थमिति धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोंचतेरेवेति नियम इति भावः तेनोखास्रत्
लीत्यादेर्नुम्ङीपोन न्यायप्राप्तान्लोपाकरणपूर्वकनलोपकरणस्याविवक्षार्थत्वमित्याशयः
यद्यप्यंचतेश्चेन्नलोपिन एवेति नियमेप्यंचतिग्रहणं चरितार्थं तथापि भाष्यप्रामाण्येन सा

गोमंतमिच्छतिगोमानिवाचरतिवा क्यङंतादाचारक्विबंताद्वा कर्त्त
रि क्विप् उगिदचामिति नुम् नेच्छत्युग्नियमार्थं धातोश्चेदुगि
त्कार्यं तर्ह्यंचतेरेवेति तेन नस्रत्ध्वत् इत्यादौ न अधातोरिति
अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थं गोमान् गोमन्तौ गोमन्तः इत्यादि
भातेर्डवतुः भवान् भवन्तौ भवन्तः हे भवन् शत्रंतस्य च त्ववंतत्वा
भावान्नदीर्घः भवतीति भवन्

सामान्यापेक्षज्ञापकं नियमोऽयमिति बोध्यं नन्वत्र धातुत्वात्कथमत्र अधातोरिति
न चौपदेशिकधातुविषयकत्वान्नियमोक्तिमिति शिवाच्यं औपदेशिकत्वानेनभी
वेण सामान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वात्तत्फलं पर्णध्वदित्यादावपि गोमानित्यादि

उभेऽभ्य॰ तल्लक्ष्यानुसारेण गर्गादिदण्डनन्यायाद्वृत्तसमुदाये वाक्यसमाप्तिरित्याहोभे समुदिते इति द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं स्पष्टार्थं यत्तूभेग्रहणसामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनं द्वित्व विशिष्टार्थकं तेन समुदिते इत्यर्थलाभ इति तन्न श्रुतशब्दार्थत्वात् शाब्दाधिक्यादर्था धिक्यस्य बहुदोषत्वाद्भाष्यकृतोपहसितत्वाच्च ध्वनितं चेदं तदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहा र्थं विज्ञायत इति ग्रंथेन भाष्ये अत एव सूत्रशेषे भाष्ये गर्गादिदण्डनन्यायेन तदर्थसिद्धिमा श्रित्य सहग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं तल्लक्ष्यन्यायमात्रदर्शकत्वेन परास्तमतम्

उभेऽभ्यस्तं षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः भेग्रहणं च प्रत्याख्यानमेवेति सुधियो विभावयन्तु तत्र घ्वादिशब्दानामेकाचाये अवृत्ते रैर्स न्नित्यत्वादभ्यासलोपे कार्यकालपक्षेन संज्ञेति निज्ञस एकादेशात्पूर्वमायनादिषु पदेषु वद्वचनेनान्तरंगत्वादन्तादेशोऽपि स्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावाज्जित्वेन जुसापत्तिः किंच एकादेशोऽ सोऽपवादविषयत्त्वा जायमानत्वेन प्रकल्प्य बाधापवाद विषयमिति न्यायेन पूर्वमप्रवृत्तिमाचाप्रवृत्तेरेकादेशोऽज्जुसापत्तिः यथोद्देशोऽपूर्वसमुदाये

सि॰कौ॰शे॰शे॰ नाभ्यस्ता॰ बहुयोगव्यवच्छिन्नोपि तमिह तु वर्त्तते सामर्थ्यात्तदाह उभे इति दान: ज्ञानमित्रा
१७५ प: श्लाविति द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वत्वेऽस्ताभ्यस्तयोरित्यालोपे ददादिति नुमदादिषु॰ आलोचनमि
हज्ञानमात्रं आसर्व॰ हन्दृशावतुच्चिति सूत्रमनुवर्त्तते घत्वापवादत्वादिति कुः कुन्यत ५
७ नाभ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् स्यात् ददत् ददतौ ददतः जक्षित्यादय:
षट् षड्धातवोन्ये जक्षादिमसमग्रं तेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः जक्षत् जक्षतौ जक्ष
तः रेवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् दीधीवेव्योर्ङित्वेपि छान्दसत्वाद्यन्यये
नपरस्मैपदं दीध्यत् वेव्यत् गुप् गुब् गुपौ गुपः गुपा गुब्भ्यामित्यादि नुमदादि
षु हस्वो नोलोचने कर्त्ते नुपदादिषु उपपदेषु अन्तानां धातोर्दृशो धातोः कञ् स्यात् चा
त् किन्तुपि आसर्वनाम्नः सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्यात् दृग्दृशवतुषु कत्वं स्यात् सि
त्वा दृक्स्येतिषः नस्य जश्त्वेन डः नस्य कुत्वेन गः नस्य चर्त्वेन पदेकः तादृक् तादृग् तौ
इति नाभिनेनदृषदस्य धात्वादेशात् च बहुव्रीहिफले सिद्धे अस्य ग्रहणेनान्यपदार्थेऽशोभी भागमे
वहुव्रीहिरमालब्धनादृशादिकिनत्तविषयलक्षणमवारितार्थीमानित्याव: स्वकार्य इति ग्र
घोषमहाप्राणत्वात्त्वपन्नादिति भाव: कैयटेति किञ्चान्ययस्येति सूत्रस्थेत्यादि: ॥ ७ ॥

दृशो
१७५

असिद्धत्वादिति यद्यपि जश्त्वापवादो पि कुत्वं तथापि जश्स्थानिकजश्त्वस्यैव न तु खस्थानिकस्यापी।
तिभावः वस्तुतः इदं चिंत्यं प्रत्ययग्रहणस्य वस्तुव्रीहिमात्रफलकतायाः एव भाष्यकृतोक्तेः तस्माद्दधृ
क्‌ग्ञ्चयुजिक्रुञ्चां च अस्य चासिद्धत्वेन जश्त्वबन्धापवादता नयुक्तेति तदेतन्मतद्वतिवदतोस्य चि
चर्त्वाभावपक्षे खरएव श्रूयेत न तु गः जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् दिगादिभ्यो
यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमितिवा बोध्यं वुक्षेति षत्वं जश्त्वचर्त्वे विट् विड्
विशौ विशः नशे वा नशेः कवर्गो नादेशो वास्यात् पदान्ते नक् नग् नट् नड् ने
शौ नशः नग्भ्यां नड्भ्यां स्पृशोनुदके क्विन् अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन्
स्यात् घृतस्पृक् घृतस्पृग् घृतस्पृशौ घृतस्पृशः क्विन्प्रत्ययोयस्मादिति बहु
व्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि स्पृक् स्पृग् अडगकाः प्रागवत् ञि घृषा शा गल्भे
अस्मात् ऋत्विगादिना क्विन् धृत्वमनोदात्तत्वं च निपात्यते कुत्वात्पूर्वं जश्त्वे
नङः गः कः धृष्णोतीति दधृक् दधृग् दधृषौ दधृग्भ्याम् ॥ ७ ॥
नमित्तिदिक् नगिति अडगकाः प्रागवत् नग्भ्यामिति मस्जिनशोरिति नुम् धातुप्रत्यये
तद्विधानात् स्पृशोनु॰ अनुदके किं उदकस्पर्शः अन्तोदात्तत्वमिति नित्वाद्युदात्तत्वे

सि०कौ०ग्रा०रो० १२६

वौरुप० सिपिधातो रित्यतो धातो रितिवर्त्तते तच्चवोभ्यां विशेष्यते पिपठिषतेः क्विपि अतो।
लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद्रुः रुत्वे ऽ ऋऔ वोन स्या
रन्तानिमित्तस्याती ति रत्नमद्रु रत्नमट रत्नमुषौ रत्नमष्कुर्या षड्भ्यो लुक् षट षड्
षड्भिः षड्भ्यः २ षष्ट् चतुर्भ्यश्च शिनिट् ष्णान्ता षट् पर्युदासात् नष्टत्वनिषेधेः य
रोऽनुनासिके इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये परे नित्यवचनात् नित्यमनुनासिकः
षण्णां षट्सु षट्त्सु नदन्तविधिः परमषट् परमषण्णां गौणत्वे तु न लुग्नुटौ प्रि
यषषः प्रियषषां ससजुषो रिति रुत्वं वौरुपधाया दीर्घ इकः रेफवान्तस्य धातोरु
पधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः पिपठीर्भ्यां वाशरी
ति वा विसर्जनीयः नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि एतेः प्रत्येकं व्यवधानेपीण
कुभ्यां परस्य मूर्द्धन्यादेशाः स्यात् षत्वेन पूर्वस्यासिद्धत्वे पिपठीष्षु पिपठीःषु प्रत्ये
कमितित्रिव्यवधानादनेकव्यवधानेष त्वं न निंस्सु निंस्से ॥ ७ ॥ ८
निवत् पूर्वत्रासिद्धेन नित्येषधात् नुम्वि० इणकोरिति वर्त्तते व्यवधानेऽप्राप्ते विधि यम्
मप्यधिकारः अनेन निंसेस्त्यत्र धातोः सस्य नाने नत्वं व्यवायत्वाद्दस्य प्रत्येकं संबंधो या

दुर्गा १२६

नुम् स्थानिकेति प्रकृतसूत्रस्थं हयवरट् सूत्रस्थं च भाष्यमत्र मानं वृश्चेतिषइति सपादसप्ताध्यायी
स्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां त्रिपादीस्थस्याप्राप्तेर्हल्ङ्याद्दिलोपोत्तरं विविश्य सू इत्यवस्थायां षत्वस्या
सिद्धत्वात्संयोगांतलोपे षइत्यर्थः कलोप इति पदांतसंयोगादिलोपस्य संयोगांतलोपापवाद
नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं इति व्याख्यानात् तेनेह न सुहिन्स्तु पुंसु
अत्र एव न त्रार्थं हलेनगनार्थिना रान्तस्येति सलोपे विसर्गः चिकीः चिकीर्षौ चिकीर्षः
रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः चिकीर्षु दमेर्डोस् डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः हत्वविस
र्गौ दोः दोषौ दोषः पद्दन्निति वा दोषन् दोषः दोस्ः दोषा दोष्णा विशप्रवेशने स
न्नतात् क्विप् षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तस्य लोपः वृश्चेति षः जश्त्वचर्त्वे विविट्
विविड् विविषौ विविषः स्कोरिति कलोपः तट् तड् तक्षौ तक्षः गोरट् गोरड् गो
रक्षौ गोरक्षः तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्था
निवद्भावात् पूर्वत्रासिद्धीयइति न स्थानिवत् इति तु न स्यद्दोषः संयोगादिलोपे
वलत्वे क्विति निषिद्धम् तस्मात्संयोगान्तस्य लोप एव तक् तग् गोरक् गोरग्
त्वाद्दिति भावः नडिति न त्वणोन्तेः क्विप् ण्यन्ताभ्यामिति णिलोपस्य स्थानिवत्वे तक् स्यात्तेनस्या
दे संयोगादिलोपाप्राप्तेः कोप्यत्रागवतोस्ति कुतः काष्ठतक् स्यादिति परेऽष्टघाड्डुयोरिति सूत्र
स्थभाष्येण न विरोधः तत्र हल्ङ्यादिर संयोगादिलोपमात्रं क्विपन्तयोः न स्यद्दोष इति कौस्तुभे

तेन सार्वत्रिकमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

सि०कौ०व्या०टी०
१८०

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति पिपच्चसित्यवस्थायां कुत्वस्यासिद्धत्वान्नदभावे स्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयोगां
तलोप इति भावः दिधृगिति ददेरिति घः एकाचइति भष्भावः विद्वानिति विदेः शतुर्वसाव
दादित्वाच्च पौन किदाज्ञ ङित्वात् गुणाभावे उगित्वान्नुमि सांतेति दीर्घे संयोगांतलोपेनस्यासि
द्धत्वान्नलोपो न वसोः० अन्यय ग्रहणेन दंत ग्रहणं भत्वस्याधिकारस्तदाह वस्वंतस्येत्यो

कारितिकलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतस्य लोपः पिपक् पिपग् पिपक्षौ
पिपक्षः एवं विवक् दिधक् पिसगतौ सुपुपेसनीति सुपीः सुपिसौ सुपिसः सु
पिसा सुपीर्भ्यां सुपीक्षु सुपीःषु एवं सुतूः तस खंडने विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः
हे विद्वन् विद्वांस विदुषेो वसोः संप्रसारणं वस्वंतस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् पूर्व
रूपत्वं विदुषः विदुषा वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः इति दत्वं विद्वद्भ्यामित्यादि सेदिवान् सेदिवांसौ
हे सेदिवांसः सेदिवांस सेदिवांसौ ॥

दि नत्व विदेः शतुर्वसोरेकाजुपधकत्वान्न स्येवाच्य ग्रहणं स्यान्न लिडादेशः क्वसोरिति वाच्यम्
वसुसादेशो न तस्यापि किन्नत्वं धकत्वादिति माध्ये स्पष्टम् विदुष इति संप्रसारणं पूर्वत्वस्यासत्व
त्रकोरित्यसिद्धत्वं तत्र पदांतपदाद्योरेकादेशास्येवतेनासिद्धत्वान् सेदिवानिति षद्लृ धातोर्भाषा
यां सदेति लिटः क्वसौ द्विवेऽत्र एकं चेत्वाभ्यासलोप योर्वेस्वेकाजादितीट् ॥ ॥ ॥

दुर्गा
१८१

अप्रकृतेति परेत्तु पदावधिकेन्वाख्याने सेवसू अप्रसू इति स्थिते इट् संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदवि
धित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे वल्त्वादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेदुष इत्यादि।
सिद्धिरित्यप्रकृतनव्यूहपरिभाषानिष्फलत्वाल्लक्ष्यानुरोधादत्रपदावधिकमेवान्वाख्यानमित्याहुः सा
हचर्यादिति नवमहन्यतेः क्विपि महतोपि धातुत्वसंभव इति संभव इतिवाच्यं औपदेशिकधा

[?]नरंगो वीडागमः संप्रसारणविषयेनप्रवर्त्तते अप्रकृतव्यूहा इतिपरिभाषया सेदु
षः सेदुषा सेदिवद्भ्यामित्यादि सांतमहन इत्यत्रसांतसंयोगोपिप्रातिपदिकस्यैव गृह्य
ते नतु धातोः महत्वद्भ्यसंसाहचर्यात् सुष्ठुहिनस्तीतिसुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः सु
हिंसा सुहिन्भ्यां सुहिन्सु ध्वत् ध्वसौ ध्वसः ध्वद्भ्यां एवंस्रत् पुंसोसुङ् सर्वनामस्था
नेविवक्षितेऽसुङ् स्यात् उकारउच्चारणार्थः ॥

नत्वासंभवेननत्साहचर्यैर्णोपदेशिकधातुभिन्नसांतसंयोगस्यग्रहणमित्याशयात् सुहिं
निति नांतलक्षणदीर्घस्तु संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्न हिंसीत्यस्येदित्त्वादनिदितामिति
लोपोन ध्वदिति स्रंसुध्वंसुअवस्रंसने क्विप् अनिदित्वान्नलोपः वस्वितिदत्वं विवक्षितं इति
भाष्ये अप्रसुश्रुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं वहिरंगलक्षणादित्युक्तेरितिभावः वस्तुतो वचनमे

बहुपुंसीति विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्मात्रामुङ् विभक्तिविवक्षाया लिंगकार्यं तत्र मेवम
त्वेनन ङीपः प्रागमुङितिभावः पूर्ववदिति पाठेरिति पाठान्तरं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तु सूतेः स
रूपः ह्रस्व स्मुत्न्वित्यय इत्युक्तेः बहु नउच्चार णार्थो नामपीत्संज्ञा बच्यपकान्वादियं युक्तिर्निं
बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेति ङीवर्ण्यहत्तेन ह्रस्वो डुम्सुन्नुरिति प्रत्यय स्यागित्वेनैव। =
उमस्सिद्धेः पुमान् हेपुमन् पुमांसौ पुमांसः पुंसः पुंसा पुंभ्यां पुंसु ऋदुशने।
त्यनङ् उशना उशनसौ उशनसः अस्य संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वक्त
व्यः हे उशनन् हे उशनः हे उशन उशनोभ्यामित्यादि अनेहा अनेहसौ अ
नेहसः हे अनेहः वेधा वेधसौ वेधसः हे वेधः वेधोभ्यामित्यादि अधातोरि
त्युक्तेर्न दीर्घः सुष्ठु वस्ते सुवः सुवसौ सुवसः पिंडं ग्रसते पिंडग्रः पिंडग्रसः अस्य
स्फला असामिति सांतेति दीर्घः उशनेति वशेः कन सिग्रहिज्येति संप्रसारणं अस्यसं
बुद्धाविति रात्रच्छ वृत्तौ वा च निकपाठितं वच्या धातोमाधवस्त संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सि
द्धं तथा नान्तमप्यदंतमिति श्लोकवार्त्तिकमित्याह भाष्यातु कान्वादिदमप्रमाणमेवेतिस्त्रा
थ्या

अदस औ अदस्स इति स्थिते नदोः स इत्यतः सा विति वर्त्तते औत्वं त्यदाद्यत्वापवादः ननु सोऽऽ इत्येव
त्विति चेन्न असावित्यत्र टिलोपे कृते न नित्यत्वात् सत्वं बाधित्वात् त्यदाद्यत्वे सावित्यसिद्धेः अमुकः इ
ति अमुक इत्यादेरनुत्पन्नोदः शब्दपर्यायो मुकशब्द इत्याह एत ईत् बहुवचनशब्दो योगि

अदस औ सुलोपश्च अदस औकारोंतादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च तदोः सः सावनन्त्ययोः इति
दस्य सः असौ औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च प्रतिषेधसन्नियात
शिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्त्तते अमुकः असकः त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः अदसोसे
रिति मत्वोत्वे अमू जसः शी आद्गुणः एत ईद्बहुवचने अदसो दात्परस्यैत्स्याद्दस्य च
मो बहुत्वोक्तौ अमी पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चादुत्वमत्वे अमुं अमू
अमून् मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः न मु ने नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नाभावसिद्धः
स्यात् अमुना अमूभ्यां अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमुष्य
अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥ छ ॥

क इत्याह बह्वर्थे इति तेनामी इति सिद्धं पश्चादुत्वेति उत्वे मुपन्न दत्वमीत्वस्यापि न नमुत्वस्य
सिद्धत्वात्कथं नाभाव इत्यत आह नमुने इति कर्तव्ये कृते चेति एवं च न इति विषयसप्तमीति भावः

सि॰कौ॰श॰शे॰ १२९

नहोधः झलोझलीत्यतोझलीतिपदस्येतिस्कोरित्यतोंतइतिचानुवर्त्तते झलिपरेपदांतेविद्य
मानस्येत्यर्थः अन्तोत्यस्येत्यतहत्यनुवर्त्यं हस्येति उपपूर्वान्नहएहवंधनइत्यतःक्विप्नह्वृतीति
पूर्वपदस्यदीर्घः सोर्हल्ड्यादिलोपेधत्वजश्त्वचर्त्वादिः ढलोपकत्वइति पूर्वपदांतस्यलोपो
धातोःसस्यषत्वं आदेशप्रत्यययोरितिनषत्वं पदात्पादिरितिपदेसात्पदाद्योरितिनिषेधात्

नहोधः नहोहस्यधःस्यात् झलिपदान्तेच उपानद् उपानत् उपानहौ उपानहः
उपानद्भ्यां उपानत्सु उन्नेर्वास्निहउष्णीतावित्यस्मोऋत्विगादिनाक्विन् निपा
तनाद्दलोपषत्वे क्विन्नंतत्वात्कुत्वेनहस्यघः जश्त्वचर्त्वे उष्णिग् उष्णिहौउ
ष्णिहः उष्णिग्भ्यां उष्णिक्षु द्यौः दिवौदिवः द्युभ्यां द्युषु गीः गिरौ गिरः एवंपूः
चतुरश्चतस्रादेशः चतस्रः चतसृणां किमः कादेशेटाप् का के काः सर्ववत्
तेन हस्यधइति कैयटादिमतेधत्वस्येवढत्वस्यापिकुत्वेनबाधादितिभावः उष्णिगंचइति
निर्देशात्कुत्वस्यजश्त्वेनासिद्धत्वं स्वरीत्याद्दगकाइतिवोध्यं द्योरिति दिवऔदि
त्यौत्वं यण् चतसृइति परत्वादामंबाधित्वाचतस्रादेशोसकृद्गतिन्यायात्पुनरामिति स्या
न्निवृश्चावस्थायेभाष्येस्पष्टं चतसृणामिति नतिसृचतसृइतिदीर्घनिषेधः सर्वावदिति सर्वाशब्द

12

१२९

यः सो पुंस्याबाधात् स्त्रीवेसोर्ऽ कालो पात्तिः याभिदं दागिति वचेः क्विप् वचीत्यादिना क्विप् दीर्घोऽसं ॥
संप्रसारणं च अपोभि ० अप्चतुर्यमगीन इत्येतस्य इत्यनुवर्तते प्रवितिनप्रत्ययोव्याख्यानात् दिगिति ॥
यः सो इदमोदस्य यः स्यात्सौ इदमोमः इयं त्यदाद्यत्वं टाप् दश्चेतिमः इमे इमाः अनया ॥ १ ॥
हलि लोपः आभ्यां आभिः अस्यै अस्याः २ अनयोः आसां अस्यां अनयोः आसु १
अन्वादेशेतु एनां एने एनाः एनया एनयोः २ ऋत्विगादिना स्रजेः क्विन् अमागमश्च ॥
निपातितः स्रक् स्रग् स्रजौ स्रग्भ्यां स्रक्षु त्यदाद्यत्वं टाप् स्यात्स्ये स्याः एवं यद् तद् वाक्
वाग् वाचौ वाचः वाग्भ्यां वाक्षु अप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः अप्तृन्निति आपः अपः
अपोभि अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे अद्भिः अद्भ्यः २ अपां अप्सु दिक् दिग् दिशौ दि
शः दिग्भ्यां दिक्षु त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानात् अन्यत्रापि कुत्वं दृक् दृग् दृशौ दृ
शः त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः त्विड्भ्यां त्विट्सु त्विट्त्सु ससजुषोरिति रुत्वं सजुषतेः
निसजूः सजुषौ सजुषः सजूर्भ्यां सजूःषु आशीः आशिषौ आशिषः आशीर्भ्याम्
असौ त्यदाद्यत्वं टाप् औङः शी उत्वमत्वे अमू अमूः अमुं अमू अमूः अमुया अमू
भ्यां अमूभिः अमुष्यै अमुष्याः २ अमुयोः अमूषां अमुष्यां अमुयोः अमूषु इति
दिञ्अप्रतिसर्जने क्विप् षडगकाः प्राग्वत् त्विषगनावस्यात्तत्क्विप् तत्पञ्चत्वे कुर्वीतीत्यतः क्वि
प् सहस्य सभावे सजूः अमूमिति अदंतत्वाभावादेत्वाभावेन न ईदित्यस्याभावेमुत्वमेव

सि०कौ०श०२ दत्वमिति वसुसंस्विन्सस्यपदाधिकारस्यत्वात्तदन्तेपि दत्वमेवमांगत्वादामपि पूर्वपदस्येवेति प्रत्यय
१८० लक्षणेनेतिभावः अतएवराजपुरुषादौ नलोपादिसिद्धिः उत्तरपदत्वेचेति उत्तरस्याद्देनोत्तरपदं उत्त
रपदत्वाद्वा समासस्यचरमावयवेरूढः तेनतत्पदत्वेन प्रयुक्तकार्येकर्त्तव्येलुमताल्लप्रेत्ययल
क्षणंन पदादिविधौत्वयं निषेधोनेत्यर्थः तेनपरमवाचेत्यादौनकुत्वं दधृतश्चाविन्यादौसात्प
दाद्योरितिषत्वनिषेधश्च निरूपपदादेवविच्छिष्यीसमासोत्र सोपपदाद्विचोनामधानमितिके
समोर्तके दत्वं स्वनडुद् स्वनडुत् स्वनड्ही चतुरनडुहोरित्याम् स्वनड्वाहि पुनस्त
त्र दिवउत् विमलद्युग्रेहः ओतवैनित्रौविभक्तिमात्रस्यपूर्वपदस्येवोत्तरखंडस्या
पिपदसंज्ञायोग्यायां उत्तरपदत्वेचापदादिविधौप्रतिषेध इतिप्रत्ययलक्षणेन वि
मलदिवी विनलदिवि अपदादिविधौकिं दधिसेचौ इत्यषत्वनिषेधेकर्त्तव्येपदत्वमस्ते
यरैः सेचयतेः क्विनिन्ने पदादिविधिश्च अनिषयोक्तत्वात् सान्तत्वे चकारस्यकुत्वेनन ॥
घोरित्येव तेनपरमवधाविन्यादौभवा वोन उत्तरपददिः करौविल्लक्षणादित्यादौनूत्तरपद
त्वाद्वा समासचरमावयवमात्रेरूढेनदोषः अयंचानिषेधउत्तरपदस्यकार्यित्वएवेति ऽमदक्ष
त्रेतके वकुच्चर्वके वकुवाचोवकुसेचाविन्यादावपिनदोषः वकुच्चत्वस्यचपदादिविधावेवप्रत्य
यलक्षणमितिवचनांतरात् एवंवार्तिकमपि उत्तरपदत्वेचपदादिविधावित्येवमेवपठितं ए
तन्नयाख्यानप्रकारस्तुहत्त्नेरइतिनपुंसकसूत्रे ध्वनितः प्रयाख्यानोत्तरपुनर्नंघटितेनत

दुर्गा १८०

14

अन्यथोपपदसमासेपदादित्वाभावात्प्रचातिषेधोनस्यात् १६८

कादेशोनेति इदम्शब्दे यः सावितिचने त्यपि वोध्यं वक्तव्य इति द्वितीयाटौस्स्वित्यत्रसंबध्यते अयंच।
सामर्थ्याल्लुकालुत्रैपि भवति एनादेशोपि एनमित्यादिसिद्ध्यर्थं वक्तव्यः येनेनाप्राप्तिन्यायेनैन दस्य
दत्वस्यापवादत्वेन तत्र कृतेत्यदाद्यत्वाप्राप्तेरत एव भाष्येनपुंसकैकवचनेएनद्वक्तव्यः कुंडमानय
प्रक्षालनेनदित्युक्तं अत्रनपुंसकैकवचनेइत्युक्त्याः स्वत्रैनो वक्तव्य इतिस्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृ
ता सिद्धांतिना अपवादत्वमजानतो एकदेशिनो यद्येनदित्यादिरुक्तिर्यदि गर्भवाक्ये पूर्वपक्षः)
वाः वारी वारि अकृत्स्नत्वान्नतुम् चत्वारि २ नलुमतेतिकादेशोन किं के कानि
इदम् इमे इमानि अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः एनत् एने एनानि एनेन एन
योः २॥

किंत्वस्यैवौचित्यात् भाष्यकृतानुक्तत्वात्तात्रोत्तरत्वेनोक्तं सिद्धांतीतु किमुच्यतेनेन
पुंसकैकवचन इति सर्वत्रैनदेव वक्तव्य इत्येवशब्दे: असाख्यानं कुर्यात् अनयोरप्यादेशयोरेन
दस्त्वनसोरित्येतत्साहचर्येणोपसर्जनेन प्रवृत्तिः त्यदाद्यत्वेनास्तु मितिभाष्यासंगतेश्च एन
नमाद्यादेनादेशाप्रत्याख्यानेपरं यद्येनक्रियुतेइत्यादिभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरिति भाष्यप्रदीपो
द्योतेनिरूपितम् अन्वादेशविषयइदमेतदोरनभिधानमेव यद्येनाक्रियतएनोनवक्तव्यः
कथमेनदित्यादि त्यदाद्यत्वेन सिद्धं यद्येवमेनश्रितकोनसिद्ध्यति एनत्श्रितकइतिप्राप्नोति

श्री

सि०कौ०श०टी० वृत्रघ्नीइति नसंयोगादितिनिषेधाद्लोपोन रोऽसुपि अहर्भातीति अहन्निति रुत्वेऽहोभाती
१८ तिस्यादितिभावः नल्लोपेप्राप्तइति नचनल्लोपेऽकारस्यरोरेवाविशेषाभावेनान्यतरोपपत्तावु
भयविधानसामर्थ्यादेवनलोपोनेतिवाच्यं संबुद्धौनलोपनिषेधेनाहर्गेऽसत्यापादवृत्त्याभावेन
दीर्घोनेतिदघेत्यापत्त्वत्त्वसंप्रपादनेनचारितार्थ्यात् नेननलोपवाधेसाना भावादितिभाव
आवश्यकेति आष्टन्नौमानेचटपरात्रीतिवार्त्तिकमेव अन्यथानलोपेऽकारस्यरफादेत्रोनेव

वृत्र वृत्रघ्नी वृत्रघ्नि हेवृत्र हेवृत्रघ्नन् रोऽसुपि अहर्भाति विभाषाङिश्योः
अह्नी अहनी अहानि अहन् अहन्नित्यस्यरुः स्यात्पदान्ते अहोभ्यां अहो
भिः इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपेप्राप्ते अहन्नित्या
वर्त्तनेनलोपाभावं निपात्यद्वितीयेनरुर्विधेयः ॥

सिद्धेन हेयर्थस्पष्टमेव भाष्यप्रामाण्यान्नस्यसंवृद्धावप्रवृत्तिः नज्ञापकसिद्धवचनकल्पना
पेक्षयावृत्तिर्लघीयसीतिभावः आहनस्यपदान्तेहन्नितिनिपात्यत इत्यर्थः इदमसंभवएवाप
वादत्वमितिवार्त्तिकमते हन्नित्यस्यनलोपोत्तरंचारितार्थ्याभिमानेन वस्तुतः सत्यपि संभवे
बाधनंभवतीतिभाष्यसिद्धान्तादुन्वरत्वेनलोपापवादभूतरव निषेधविधिविधानमावेण

तदंतस्यापि॰ पदाधिकारस्यत्वात् ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषयः इत्यसमासे निष्कादि
ष्वइति सूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टमितिभावः तस्यापि कृत्वादिति अष्टकनखमूलपरिभाषयादीर्घो
प्राप्तिः स्यादित्यभिमानेनेदं दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यः संबुद्धौ त्विति सुपो
त्रहल्ङ्यादिलोपादसंबुद्धावित्युक्ते दीर्घाभावे रुत्वे हशि चेत्युत्वे आद्गुणः स्रग्वीणीति इन्यह

तदंतस्यापिहत्वरत्वे दीर्घाणहानियमस्मिन्सदीर्घो हः निदाघः इह हल्ङ्याविति
लोपेप्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधात्कुत्वाभावे हः तस्यापि कृत्वान्तोनलक्षणे
उपधादीर्घः संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः दीर्घाहानौ दीर्घाहानः दंडि दंडिनौ
दंडीनि स्रग्वि स्रग्विणी स्रग्वीणि वाग्मि वाग्मिनी वाग्मीनि बहुवृत्रहाणि
बहुपूषाणि बहुर्यमाणि असृजः पदांते कुत्वं सृजेः क्विनो विधानात् विश्वस
ड्देन. सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्

रोनर्थकस्यापि ग्रहणाद्दीर्घ इति भावः बहुवृत्रहाणीति अत्रयद्वक्तव्यं तदुक्तं पदांतेकुत्व
मिति किंचान्ययस्येत्यस्यापि कृत्वाकुत्वे तिष्ठन्त्वे कुत्वमित्यर्थः यत्वं तु पूर्वमित्यादेशावकाश
मितिभावः भाष्यप्रयोगादिति अनेनभाष्यप्रयोगेणान्व्ययपूर्वपदे कृत्वाभावो बोध्यस्तेनेना

सिद्धान्तकौ॰ ॥

प्रयोगाद्याश्रयणे तु गौरवम् ४=

सि०कौ०शा०शे० १८२

कुत्वापवादइति सञ्जियन्त्योः पूर्वेणान्तरसाहचर्येण पदान्तेपि विशिष्यपत्वबोधनेन न तत्सामर्थ्यात्कुत्ववाधि
धइतिभावः अतएवोपयच्छकाम्यतीति काम्यच्छस्त्रस्याभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते निपातनादेवेति
निपातनेनानयोरपवादाद्वहूनि मात्रबोधनं कुत्वंस्वशास्त्रेणेव एतेन निपातनात्पदान्तेपि कुत्वा
पत्तिरितिनिरस्तं असृक्शब्दस्त्विति इदमेवन्याय्यं ऊर्जीति अयंपुंल्लिङ्गोपि नपुंसकस्येतिस्

यद्वा ऋत्वगादिसञ्जियन्त्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः सञ्जत्विकुधब्दयोस्तु निपात
नादेव कुत्वं असृक्धब्दस्तु असृतेरेणादिकःऽज्ञबन्त्यो बोध्यः असृक् अ
सृग् असृजी असृंजि पद्दन्निति असन् असानि असृजा अस्ना असृग्भ्यां अ
सम्भ्यामित्यादि ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जो नरजानांसंयोगः वहूर्जिनुम्प्रतिषेधः अ
न्यान्सर्वेषांतुम् बहूर्जि बहूर्ञ्जि वा कुलानि त्यद् त्यत् त्ये त्यानि नद्द्लतत्ते ता
नि यद् ये यानि एतेद एतत् एते एतानि अन्वादेशेतु एनत्

त्रेवहवऊर्जः इतिकैयटात् नरजानामिति बहूर्जिनुम्प्रतिषेधइतिवार्त्तिकेपीत्येदं अञ्चः परो यो
ऽन्त्यदं तस्य नुमानि न तस्यान्यस्यानात् भाष्यमतेतु नमोत्र प्रापितेवनेति बोध्यं नचैवं कुडानीन्य
सिद्धिः इकोचीतिसूत्रे चः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्य … साम र्थ्यादिक इत्येन तत्साहचर्यान्न
सर्वनामस्थानइतिसप्तम्यास्यषष्ठी प्रकल्प्यवाक्यभेदेनाजन्तस्यतच्छ्रिधानादोषइतिभाष्यसंव

दुर्गा १८२

स्थानिवत्त्वादिति कौस्तुभे नेतित्व सार्वत्रिकमिति भावः स्वरं चेदं दीधीवेवीटामिति सूत्रे कैयटे जायं तेन व
सौ नपामि च न वर्ण्याभिस्य सांसंगमे षट् संख्यानि न वेव सुप्य यन सिद्धी ल्पेवत द्रष्टव्यमिति चत्वार्य्यन्य
वचः सुकस्य विबुधाः शाब्दस्य रूपाणि तन्त्रज्ञानन्तप्रतिभासि चेन्निगदितं पाणिमासि कोत्रावधिरिति

वेभिघनेः क्विप् विभिद् विभित् विभिदो ङो गप्रत्ययोपस्य स्थानिवत्त्वादरुलन्तत्वान्नतमुप
प्रजन्तत्वलन्तत्वान्तस्यन्तमन्ने स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् विभिदि प्राल एकुलानि चोध्वदि.
गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीवे चोगतिभेदतः असंध्यवङ् पूर्वरूपैर्नवाधिकत्वा तंमतं ॥
मुमुनवषड्भादोषद्वेसुस्त्रौ एिज्जस्शसोः चत्वारि त्रीषदशाके रूपाणीति विभावय २
तथाहि गामंचतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन् गतोनलोपः अवङ् स्फोटायनस्य त्.
वङ् गवाक् गवाग् सर्वत्र विभाषेति प्रकृति भावे गोक् गोग् पूर्वरूपे गोक् गोग् पु
जायां नस्य कुत्वेन ङः गवाङ् गोऽङ् गोङ् अस्य प्येतान्येव ओङ् ङं औ भत्वादचेदस्य लो
पः गोची पूजायां तु गवाची गोऽची गोंची जस्शसोः शि: शि सर्वनामस्थानत्वात्
प्राचीनस्य प्रश्नक्रियानार्त्तिकस्य प्रसेन दत्तस्यारे शेव श्लोकद्वयेनोत्तरमाह गवाक्शब्दस्येति
शब्दपरत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्य लोपः भेदतः इति आद्याद्यादित्वात्तसिः भेदेन सर्वः नवेति कंवीने
श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं नवेत्यर्थः अग्रेपि प्रत्येकमेव संख्यान्वयः गवागिति सान्ते कालन्तत्वान्नत

यद्यपि कुङ्तं पुरस्कस्य लिङ्ग्येनोच्यते तथापि न संख्यापर्युदासः सर्वनामस्थानपरत्वादेव तथा
न पारस्कीपान्तस्य दूसरकत्वादिति त्याचेन सौगंका
उक्तेत्याहुः स्मरणात्

19

षत्वामिति कुकुपदेत्रयाणांगतीत्रयाणामित्यर्थः चर्त्वस्येति तेनगतीत्रयाणामाधिक्यंनेत्यर्थः कुकु
गतिपूजयोस्त्रीरूपेव गोचा गवांचा गोभ्यां गवाभ्यां गोऽभ्यां गोगभ्यां गवाङ्भ्यां गोङ्भ्यां
गोग्भ्यां इत्यादि सुपिङःतानांपदेत्वेो कुगितिकुक गवाङ्क्षु गवाङ्षु गोक्षुङ्क्षु गोङ्षु
गवाक्षु गोग्क्षु गोक्षु नचेह चयोर्द्वितीयाः इतिपक्षेककारस्यखकारेणषस्यामाधिक्यं
शंकं चर्त्वस्यासिद्धत्वात् कुकपदेतेनस्यासिद्धत्वादृत्वाभावपक्षे द्वितीयोदेशात्
णाद्रूपाणिवर्द्धन्तेएव ॐ इमेबाधिवचनात्तेनासिकविकल्पनात् रूपाणिपश्चादि
न्तानि ५२७ भवन्तीतिमनोविभिः १ तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि सञ्जायांतुतिर्यङ्
तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चि यकृन् यकृद् यकृनी यकृन्ति पद्दन्निति वायकन् यकानियेन
क्ना यकृना शकृती शकृन्ति शकोनि शक्रा शकृना ददन् ददनी वानेपुंसकस्य
ग्भ्यस्तात्परेषयः नानानदं नस्यक्लीवस्यनुम्वास्यात् सर्वनामस्थाने ददन्ति ददति दद
न् श्राच्छीनद्योर्नुम् अवर्णादंगात्परोयः शतुरवयवस्तदन्तस्यनुम्वास्यात् शीनद्योः पर
इति सूत्रपाठमित्यर्थः अभ्यस्तानीति सप्तविंशत्यधिकापंचशतानीत्यर्थः यः शतेति शतृप्रत्ययइत्यर्थः ॥
श्राच्छी० वेनिवर्त्तते उनरस्मृजेनित्यग्रहणात् नाभ्यस्तादित्यतोनेतिनानुवर्त्तते निषेधस्याप्राप्ति प्र
वकत्वादत्रचप्राप्त्यभावात् नित्यग्रहणस्यसार्थक्यं शतुरवयवइति पदोक्तः शंनितितुनोक्तं तदंतोत्पादावे

दुर्गा
१८३

त्पर्धः द्वौ द्वौ पंचयूका ५ एवं शतकोटौ यवेनन्यून अंगपर्वत ७५ यव ७ दशकरंकुंडं
निंदशकुंडानां खातमेखलाविभज्यविनियोगः हस्ते खातंतु तिथ्यं १५ गुलमितमभवन्मेखला:
खेदतुल्यास्ततखातं द्विहस्ते त्रिगुणितमुनयो यूकिकाः पंचकार्याः भानुषड्भिर्हस्ता स्तदनुगुणकरेत
कैपक्षांगुलं स्यात् २६ यूकैकामेखलाः स्युः शरदशानिगमाः सप्तयूकाः १.५.४.७ विधेयाः
११ चतुष्करे शून्यगुणांगुलंच ३० तन्मेखलानागमहीमिताश्च स्यात्पंचमे वान्हिगुणा २३ शरा ५ मू
तन्मेखलाविंशाति २० शून्य ० सप्त ७ (१२) षट्त्रिंश ३६ द्विपवो गुणाः ३ बाणाः ५ नगाः ७ यूकाः
काः रामाश्विमितांगुलाः २३ अथयवाः षट् ६ यूकिकैका १ तथाकुंडेत्यष्टकरे द्वगबुनिधय ४२
खातंतु वेदा ४ गुणा ३ स्युर्नित्यं किलमेखलाः शरयवौ ५ द्वौ २ पंच ५ विष्णुर्महादेवज्ञोनवहस्ते
केशरस्तलधि ४५ खातंस्युड् २७ मेखलादशहस्ते नगाबुनिगुणाबाणाः ५७.४७.३.५ क्रमेणातु
विंशतिर्नागसंयुक्तागुणाढ्यामेखलाबुधः १५ हस्तमात्रे तिथ्यंगुलं १५ खातंनवांगुलमेखलाः
९ द्विहस्ते खातमेकाविंशत्यंगुलानि २१.० यूकापंच द्वादशांगुलानिषट्यवायूकास्त्रयः १२.६.३
अथत्रिहस्ते खातं षड्विंशत्यंगुलानि यूकैका २६.०.१ मेखलापंचदशांगुलानिचत्वारोयवाः स
प्तयूका १५.४.७ अथचतुर्हस्ते खातं त्रिंशदंगुलानि ३०।०।० मेखलाअष्टादशांगुलानि १८.०
पंचकरे खातंत्रयस्त्रिंशदंगुलानिपंचयवाः यूकैका ३.५.१ मेखलाविंशत्यंगुलाः सप्तयूकाः -
२०.०.७ षट्हस्ते षट्त्रिंशदंगुलानिषट्यवाः यूकात्रयं ३६.६.३ मेखलाद्वाविंशत्यंगुलाः पंचयू
काः २२.०.५ सप्तहस्ते एकोनचत्वारिंशदंगुलानिपंचयवाः सप्तयूकाः ३९.५.७ खातं मेख

कुं.ड. लास्त्रयोविंशदंगुलानिषट्यवाःयूकैका २३.६.१ अष्टहस्ते द्विचत्वारिंशदंगुलानिचत्वा म.मा
६७ रोयवाःयूकात्रय ४२.४.३ खातमेखलास्तत्त्वमितान्यंगुलानियवौयूकाःपंच २५.२.५ नव २०
हस्ते पंचचत्वारिंशदंगुलानि ४५.०.० खातमेखलाःसप्तविंशत्यंगुलमिता २७.०.० द
शहस्ते सप्तचत्वारिंशदंगुलानियवत्रयंयूके द्वे ४७.३.२ खातंभवेत्मेखलास्तु अष्टविंशदंगु
लाःयवत्रययूके द्वे २८.३.२ इतिमेखलासिद्धिः सामान्येनकथितोमेखलाछायोधु
नात्रिमेखलादशसुकुंडेषुप्रत्येकमुच्छ्रायमाह हस्तेव्यासेमेखलाविस्तृतास्युर्वेदा ४वह्नि ३
द्व्यंगुलत्र्यंगुलोच्चैः बाणा ५ बाणाः ५ वन्हयः ३ सात्त्विकीयावेदा ४ युग्मं २ चंद्रमा १ राजसीस्यात-
१६ युग्मतर्का ६ स्थानुतर्का ६ द्विहस्ते तुंगावेदैः ४र्नेत्रसंख्यैः २ भूवो ऽच्चा त्रिहस्तेअंग ६ नगा ७
बुदा ४ स्युर्बाणे ५ दु १ बाणा ५ दहना ३ ग्नि ३ तर्का ६ स्यादुच्चता बाण ५ शशी १ षवो ५ त्रति
स्रः समास्तुग तयावदंति स्यात्लक्षहोमेगज ८ तर्क ६ वेदा ४ षडंगुलोच्चात्यतपंचहस्ते १८ नगा
७ द्वि २ वेदा ४ ऋतु ६ बाण ५ वेदा ४ वेदाग्नि ३ तर्का ६ ऋतु ६ बाण ५ बाणा ५ १९ षट्हस्तेखग ९-
तर्क ६ वारिधिभि ४ र्मुख्याद्वितीयामुन्य ७ क्ष्य २ द्विमिते २ स्तथायुग ४ नगा ७ न्द्रजैः १ स्यात्तृतीया-
स्तथा तुंगापर्वत ७ युग्म २ पर्वत ७ मितातोसप्तहस्तेदिशावेदा ४ वारिधयो ४ नगाद्रि ७ हुतभु ३ बाणा
५ श्विरूपाणि ५ च २० अथाष्टहस्तेभव ११ नेत्र २ वेदा ४ नागाटाग्नि ३ जाया ३ शरबाणे ५ युग्मं २ स्त
थागजाग्न्या ३ द्वि ७ भिरग्रतःस्युर्विस्तारतुल्याभवनयस्तुकेचित् २१ सूर्या १२ प्रथमा ५ मदिष्ठा
खेटांगुलांग ६ नव ९ तुंगताके सूर्येषु १२.५ जाया ७ खग ९ वन्हि ३ तर्का ६ शत्रु ६ द्वि २ वेदा

विक्रमांगं६ (२२) हस्तव्यासे हस्तमात्रे कुंडे विस्तृतो विस्तारे प्रथमा वेदांगुला ४ सात्विकी स्थेः
त द्वितीया राजसी त्र्यंगुला विस्तृता तृतीया तामसी द्व्यंगुला तिस्रः अंगुलोच्चाः विस्तारतुल्योन्नतय
स्तु केचित्तन्नममतं अन्ये केचन अर्क १२ अष्ट ८ वेदा ४ उच्छ्रायाः प्रथमा अर्कांशोच्चा द्वितीया अ-
ष्टांशोच्चा तृतीया वेदांशोच्चा द्विहस्ते तु बाणा ५ बाण ५ वन्हयो गुलाद्याः बाणांगुलानि ५ पंच यवाः ५
यूकाश्चेत्यमिति सर्वत्रांगुलाद्यमिति भावः द्वितीया वेदांगुलानि ४ यवौ २ युकैका १ तृतीयांगुलद्व-
य २ यवाः ६ यूकाः ६ विस्तृता तुंगा वेदां ४ गुलायव २ यूका १ सहिता अत्र नववसुतुंगाः विस्तृणा-
मपि समाना अत एव मूलांके मेखलाविभागो ज्ञेयः शेषं सुगमं अथ योनिलक्षणसूत्रं
कुंडव्यासदलोइति २३ मघवशिखि इत्यादि २४ कुंडव्यासदलेनायतादित्यर्थः अथ मूलभागे
वितताश्व्यंशेन विस्तृता व्यासचतुर्विंशेनांगुलेन तु घटित प्रथममेखलामुपरि उच्चा तावता च तुर्विंशेन
नेव घटित मेखलया समंतात् सुवा व्यासा अयं पर्यः योनि तलभागे यान्वया उपरि परिधिना मार्गे यो
व्यासचतुर्विंशांशेनोच्चा तावन्मानानि जाग्रकेन विशती कुंडांतरे तावादिति विस्तृता व्यासचतुर्विंश
मितं तदग्रं तेन कुंडांतरे कुंडमध्ये विशती प्रविष्टेत्यर्थः अंतर्बिला अंतर्मध्ये सरंध्रा प्रणालिकासदृशा
वृत्तद्वयेन रुचिरा अथवा अश्वत्थपत्राकृतिः अथवा गजोष्ठसदृशी छिद्रसंयुता मतांतरे यो-
निमध्यगतं लिंगं मृत्पिंडो दक्षिणोत्तरावित्ति योनेमू लेइत्यादि २५ भूतलमारभ्य यावद्योनिमूलमा
यतं दीर्घं मध्ये सरंध्रं नालाकारं स्यात् नालं योनिमूलमग्रं भूतलागतं मूलं केचिदाहुः सरंध्रमिति योन
नितलपरिधिमध्ये नालप्रवेशो यसुकीलभूतं कुर्यात अपरे नालमेव सरंध्रं कुर्यादिति तन्न युक्तिसहं-

मध्यतोनालादधोरंध्रंदृश्यते अत्रपूर्वाग्नेययाम्यकुंडानांयोनिरुदङ्मुखीतेनयोनिकुंडेयोनिःकर्त्त-
व्येतिसिध्यतिस्वायंभुववचनात् अपरेनकुर्वंतिवरुणादिशिइतरकुंडानांपूर्ववक्त्रा योनौकुंडेनैवयो-
निरित्यादि २६ पद्मकुंडेनाग्निंनकुर्वंति अथहस्तादिकुंडानांयोनिविभज्यविनियोगः

मखायआद्येभानुकरीरुद्ररूपरचिता १२-८-११ भूपानगावार्ध्वयोऽ १६-७-४ रुद्रद्वौदहनाः -
११-२-३ गुलादिशशीहुतभुजो १२ योनिर्द्विहस्तेभवेत् स्युःकुंडत्रिकरंनखांगजलदा २०-६-४ वि-
ध्वांबुनेत्रांगुलंऽ १३-४-२ रूपंषट्गगनं १-६-० जिनास्वरयुतं २४-०-७ भूपाःस्वरं १६-०-१
द्वौस्वरौ २०-० (२७) पंचहस्तेगपक्षानगाश्शून्यं २६-७-० मत्स्यष्टयःसप्तकरामतुल्यांगुला १७-
७-३ द्वौयमौव्योमतुंगा २-२-० षट्हस्तकेस्वेन्द्रराणिरामाःपयोदाः २१-३-४ क्रमाद्विहस्तेतिर्नदरू-
पाःशराःशून्यकं ११-५-० तुंगताद्वौगुणाःपंचयूकास्तथा २-३-५ (२८) योनिःसप्तकरेमहीहुतभु-
जोगशून्यं ३१-६-० मूर्छनारूपेद्वे २१-१-२ नयनानि २-५-० पंचखमधोवस्व्येष्टहस्तेततः द्विगाःसन-
सयुगानि ३३-७-४ सर्वदा २१ षट्कृतिर्नवकरैकेदैर्घ्ये ३५-१-० विस्तृतौजिनामिता २४-०-० गु-
णा २ तुंगा ० द्विकरेनगगुणा ९ गिरयोऽस्मा ३७-७-५ स्तत्वनेत्रयुगलं २५-२ गुणारूपं ३-१ (३०)।

व्याख्या आद्यहस्तमात्रकुंडे भानुकरीरुद्ररूपाचितादैर्घ्यंद्वादशांगुलाविस्तृतावष्टांगुला-
घटितमेखलायामेकांगुलोच्छ्राया अथद्विहस्तेकुंडेदैर्घ्यंभूपांगुलाःसप्तयवाःयूकाचतुष्टयंविस्तृ-
तौरुद्रांगुलानिद्वौयवौ दहनाइतियूकात्रयं तुंगताशशीन्यंगुलमेकंहुतभुजोयवा ३ यूकाशून्यं -
अथत्रिहस्तेन नखांगजलदाः २०-६-४ नखांगुलानिअंगयवाः जलदाश्चतस्रोयूकाः विस्त-

श्रीगणेशायनमः ॐपंवुसवेदां
तविद्दोवदंतंपरमंप्रधानंप्रउसरव
स्यान्द्रोविप्यौवगतेकारणमपि
सुवातस्मेनमोविघ्नविनासनायः
नप्रयमसीमरूगुरूसंकरज्वालफा
प्रदाताबगादिसगरधारि
चवरिचढेनंदमरकेकानपितां
नरगलसाजायेहरघंसाकेमा
लरतनजडेसंघासनातासावेठे
श्रीकृष्णगोपालद्वतरफरावरंद्र
जिवुसाढेरचवरसकलदेवंज
जकरसंरवभेराकिघोरजसा
वेदिरवेसवरिरववैठेआपजव
रवरवगोतममुनिपढवेदधुन
लायवसिष्ठमुनेकपलमुनदुर्वा
सारिरवव्यासपारासिरज्वाला
मारविनिसदनवनोनिवासवन
तपजत... करवेलुप
द रव्रगरचेनलागिद्योडेफलन
किपद्रुवाडुलसनवठिराधका
वरदुलोनंदकवारद्गवनिम्रद्र
तंकसद्रुनकसोवजराजद्रुन
कढ्ढावकामनिनागरचतुर
सजानवोलवोलपरवलग
इवारवारदेदानसिरेपनोत्र
नघनदिजपमंकिमेटकाज
रकारियमरी ... नसावमं

के। हरिचंदराजाके। रोतासराजा
के। रुकमंगदराजाके। धंर्मागदरा
जाके। सगरराजाके। असमंजरा
जाके। अंसपानराजाके। दइदीलि
परराजाके। रघराजाके। अजराजा
के। जसरतराजाके। राजारामचं
द्र भरतचत्रघ्नलछमनतउत
पत्यामंडाहडबंडाहडवडगुज्जर
संकरवालमण्कोरपेनपेचमत्रा
ता। विनासींघका। रूडका। भीमसीं
घका। वारसींघका। सेबासींघ
का। रूपसींघका। भावसींघका
राएसींघका। चेदलसींघका। म
लकसींघका। बीचीयासींघका।
नाहरसींघका। जगतासींघका।
बीरुसींघका। सेदुसींघका। भोज
सींघका। मजलसींघका। जस
मसींघका।

य०सं० नयायुजेना॥६४॥योऽअग्निः॥कव्यवाहनःपितॄन्यक्षदृता (1)
२९०
वृधः॥प्रेदुहव्यानिवोचतिदेवेभ्यःपितृभ्यऽआ॥६५॥त्व
मग्नऽईडितःकव्यवाहनावाड्ढव्यानिसुरभीणिकृ
त्वी॥प्रादाःपितृभ्यःस्वधयातेऽअक्षन्नद्धित्वन्देवप्रयताहवी राम
ꣳषि॥६६॥येचा॥येचेहपितरोयेचनेहयाँश्चविद्मयाँ२॥उच २९०

त्विष्टे॑व। मा॒ हिं॑सिष्ट पितरः॒ केन॑ चिन्नो॒ यद्व॒ आगः॑ पुरु॒षता॑ करा॑म॥ ६॥ आसी॑नासो अरु॒णीना॑मु॒पस्थे॑ र॒यिं ध॑त्त दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य। पुत्रे॒भ्यः पितर॒स्तस्य॒ वस्वः॒ प्रय॑च्छत॒ त इ॒होर्जं॑ दधात॥ ७॥ यम॑ग्ने कव्यवाहन॒ त्वं चि॒न्मन्य॑से र॒यिम्। तन्नो॑ गी॒र्भिः श्र॒वाय्यं॑ देव॒त्रा प

य०सं० २८९ ष्वात्ता मद्ध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते॥ तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां ३
यथावशन्तन्वङ्कल्पयाति॥६०॥ अग्निष्वात्तानृतुमतःऽअ
ग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे नाराशंसे सोमपीथंय्यऽआ
शुः॥ ते नो विप्रासः सुहवा भवन्तु वयं स्याम पतयो रयीणा
म्॥६१॥ आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृणीत राम २८९

नैः॥ अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्॥ ५
५८॥ अग्निष्वात्ताः पितरः॥ अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छ
त सदः सदः सदत सुप्रणीतयः॥ अत्ता हवींषि प्रयतानि
बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन॥ ५९॥ ये ऽग्नि
ष्वात्ता ये ऽनग्निष्वात्ताः॥ ये ऽग्निष्वात्ता ये ऽनग्नि

य० सं० २८८

रंऽअवित्सिनपातञ्चविक्रमणञ्चविष्णोः॥ बर्हिषदोये

स्वधयासुतस्यभजन्तपित्वस्तऽइहागमिष्ठाः॥५६॥उप

हूताःपितरःसोम्यासोबर्हिष्येषुनिधिषुप्रियेषु॥ तऽ

आगमन्तुतऽइहश्रुवन्त्वधिब्रुवन्तुतेवन्त्वस्मान्॥५७

आयन्तुनःपितरःसोम्यासोग्निष्वात्ताःपथिभिर्देवया

राम २८८

पितृभिःसंविदानोनुद्यावापृथिवीऽआततन्थातस्मैतऽइ
न्दोहविषाविधेमवयꣳस्यामपतयोरयीणाम्॥५४॥
बर्हिषदःपितरः॥बर्हिषदःपितरऽऊत्यर्वागिमावोह
व्याचकृमाजुषध्वम्॥तऽआगतावसाशन्तमेनाथानः
शंय्योररपोदधात॥५५॥आहम्॥आहंपितृन्त्सुविदत्राँ

य०सं०
२८१

पा॥ त्वꣳ सोम॥ त्वꣳ सोम प्रचिकितो मनीषा त्वꣳ रजिष्ठम
नुनेषि पन्थाम्॥ तव प्रणीती पितरो न इन्द्रो देवेषु रत्न
मभजन्त धीराः॥ पूरा॥ त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे क
र्म्माणि चक्रुः पवमान धीराः॥ वन्वन्नवातः परिधीꣳ
रपोर्णु वीरेभिरश्वैर्म्मघवा भवा नः॥ पा॥ त्वꣳ सोम॥ साम २८१

ज्ञास्तेनोवन्तुपितरोहवेषु॥४९॥अङ्गिरसोनःपितरोनव
ग्वाऽअथर्वाणोभृगवःसोम्यासः॥तेषांवयꣳसुमतौ
यज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्याम॥५०॥येनःपू
र्वेपितरःसोम्यासोऽनूहिरेसोमपीथंवसिष्ठाः॥तेभिर्य
मःसꣳरराणोहवीꣳष्युशन्नुशद्भिःप्रतिकाममत्तु॥

य० सं०
२८६

॥६०॥ इ॒दꣳ ह॒विः प्र॒ज॒न॑नं मे अस्तु॒ दश॑वीरꣳ॒ सर्व॑गणꣳ स्व॒स्तये॑। आ॒त्म॒सनि॑ प्र॒जा॒सनि॑ प॒शु॒सनि॑ लो॒क॒सन्य॑भ॒य॒सनि॑। अ॒ग्निः प्र॒जां ब॒हु॒लां मे॑ करो॒त्वन्नं॒ पयो॒ रेतो॑ अ॒स्मासु॑ धत्त ॥६१॥ उदी॑रता॒मव॑र॒ उत्परा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तरः॑ सो॒म्यासः॑। असुं॒ यईयु॑रवृ॒का ऋ॑त॒ज्ञा

राम
२८६

नसः पितरो यमराज्ये । तेषांल्लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प-
ताम् ॥४५॥ ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ॥ ते- 10
षां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतं समाः ॥४६॥
द्वे सृती ऽअशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ॥
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्च ॥

य०सं० ॥पवमानःस॥पवमानःसोऽअद्यनःपवित्रेणविचर्षणिः॥
२८५ यःपोतासपुनातुमा॥४२॥उभाभ्यान्देवसवितःपवित्रे
णसवेनच॥मांपुनीहिविश्वतः॥४३॥वैश्वदेवीपुन
ती॥देव्यागाद्यस्यामिमाबह्व्यस्तन्वोवीतपृष्ठाः॥तयाम सम २८५
दन्तःसधमादेषुवयंस्यामपतयोरयीणाम्॥४४॥समो नाः॥समः२२

पवसऽआसुवोर्ज्जमिषञ्च नः ॥ आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३ 12

८ ॥ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ॥ पुनन्तु विश्वा

भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥ पवित्रेण पुनीहि मा

शुक्रेण देव दीद्यत् ॥ अग्ने क्रत्वा क्रतूँ२ ॥ रनु ॥ ४० ॥ यत्ते प

वित्रमर्च्चिष्यग्ने विततमन्तरा ॥ ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१

13

स्वध्यसुनोदिन्द्रियाय॥इमन्नऽंऊक्कम्मधुमन्नमिन्दुॐसोमं

मे राजानमिहं हृयामि॥२४॥यदत्राऽरिप्तम्रुॐरसिनंःसुतस्य

हिन्द्रो॥श्रपिवच्छचीभिः॥अहन्नदस्यमनन्नाशिवेनसोम

ॐराजानमिहमंह्वयामि॥२५॥पितृभ्यःस्वधायिभ्यःस्व

धानमःपितामहेभ्यःस्वधायिभ्यःस्वधानमःप्रपितामहे

य०सं०
२८४

अ्रः स्वधायिभ्र्ः स्वधा नमः ॥ अन्न्पितरो मीमदन्त पितरो तीत

पन्न पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ २८ ॥ पुनन्तु मा पितरः सो

म्यासः पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ॥ प वित्रे

ण शतायुषा ॥ पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ॥ प

वित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ २९ ॥ अग्न आयूंषि

राम
पि ४ २८४

य०सं०
२८२

षदम्॥सुरावन्तम्बर्हिषदꣳसुवीरंय्यज्ञꣳहिन्वन्तिमहिषा
नमोभिःदधानाःसोमन्दिविदेवतासुमदेमेन्द्रंय्यजमानाःस्व
र्क्काः॥३२॥यस्त्ते॥यस्त्तेरसःसम्भृतऽओषधीषुसोमस्यशुष्म्मः
सुरयासुतस्य॥तेनजिन्वयजमानम्मदेनसरस्वतीमश्श्वि
नाविन्द्रमग्निम्॥३३॥यमश्श्विना॥यमश्श्विनानमुचेरासुरादधिसर

राम
२८३

शिवःशंग्मनापङ्क्तीसंख्याजानाम्मिहृष्टयोमर्धूंस्याम्॥२९
॥व्रतेनदीक्षाम्।व्रतेनदीक्षामाप्नोतिदीक्षयाप्नोतिदक्षि॰
णाम्।दक्षिणाश्रद्धामाप्नोतिश्रद्धयासत्यमाप्यते॥३०
एतावद्रूपम्।एतावद्रूपंयज्ञस्ययद्देवैर्ब्रह्मणाकृतम्॥त
देतत्सर्वमाप्नोतियज्ञेसौत्रामणीसुते॥३१॥सुरावन्तम्बर्हिं

य० सं० वायव्यैर्वायव्यानि। वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणक
२८२ लशम्। कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति॥२
७॥ यजुर्भिराप्यन्ते। यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च वि
ष्टुतीः॥ छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथऽआप्यते॥ राम
२८॥ इडाभिर्भक्षान्। इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेना २८२

येयज्ञामहाः॥२४॥ अर्द्धऽऋचैरुक्क्थानाम्। अर्द्धऽऋचैरु
क्क्थानाꣳरूपम्पदैराप्नोतिनिविदः॥ प्रणवैःशस्त्राणाꣳ
रूपम्पयसासोमऽआप्यते॥२५॥ अश्विभ्याम्प्रातःसव
नम्। अश्विभ्याम्प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रम्माध्यन्दिनम्।
वैश्वदेवꣳसरस्वत्यातृतीयमाप्तꣳसवनम्॥२६॥ वी

य० सं० नासत्यंरूप॥ कुवलम्मधरीवापस्यगोधूमाः॥ सक्तूनासत्यंरूप०
२८९ म्बदरमुपवाकाःकरम्भस्य॥२२॥ पयसोरूपम्॥ पयसोरूपं
यद्यवादध्नोरूपङ्कर्कन्धूनि॥ सोमस्यरूपंवाजिनंसौ
स्य× म्यंरूपमामिक्षा॥२३॥ आश्राव्याश्रावय॥ आश्राव्याश्रावयेतिस्तोत्रि राम
याःप्रत्याश्रावोऽनुरूपः॥ यजेतिधाय्यारूपम्प्रगाथा २८९

प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥१९॥ पशुभिः प
शून् । पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवीꣳष्या ॥ छ
न्दोभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥२०॥ धानाः
करम्भः । धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि ॥ सो
मस्य रूपꣳ हविषऽआमिक्षा वाजिनम्मधु ॥२१॥ धाना 20

य० सं० २८० ॥ ॥ वेद्यावेदिः वेद्यावेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रिय

मूपरूपेन रूपऽआप्यते प्रणीतोऽअग्निरग्निना ॥ २७ ॥ ह

विर्द्धानं यदाह विर्द्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती

ऽइन्द्रायैन्द्रं सदस्कृतम्पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ २८ ॥ प्रैषे

भिः प्रैषानाप्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य ॥ राम २८०

ग्नहुः॥ रूपमेपमदोमेतन्त्रिस्रोराज्ञीः सुरासुता॥४७॥ सो

मस्यरूपम्॥ सोमस्यरूपंक्कीतस्यपरिस्नुत्परिषिच्यते॥

श्रश्विभ्यांदुग्धमेषजमिन्द्रायेन्द्रंसरस्वत्या॥४८॥

ग्रासन्दीरूपम्॥ ग्रासन्दीरूपंराजासंद्यैवेद्यैकुम्भी

सुराधानी॥ ग्रन्तरउत्तरवेद्यारूपंक्कारोतरोभिषक्॥

22

य०सं० वायज्ञमग्राद्देवायज्ञमतन्वतभेषजम्भिषजाश्विना॥वाचास 23
२२८ रस्वतीभिषगिन्द्रायेन्द्रियाणिदधतः॥१२॥दीक्षायैरूपम्॥
दीक्षायैरूपंशष्पाणिप्रायणीयस्यतोक्मानि॥क्रय
स्यरूपंसोमस्यलाजाःसोमांशवोमधु॥१३॥आति राम
थ्यरूपम्मासरम्॥आतिथ्यरूपम्मासरम्महावीरस्यन॰ २२९

हि सहोसि सहो मयि धेहि ॥९॥ या व्याघ्रं विषू

चिको भौ वृकं च रक्षति । श्येनम्पतत्रिणं सिंहं सेमं

पात्वंहसः ॥१०॥ यदापिपेष मातरम्पुत्रः प्रमुदितो धयं

न् । एतत्तदग्नेऽअनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मया ॥ सम्पृचः स्थ

सं मा भद्रेण पृङ्क्त विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्त ॥११॥ दे

य० सं० स्वांय्योनिमाविशन्ती॥ ७॥ उपयामगृहीतोसि। उपयामगृही
२२८ तोस्याश्विनन्तेजः सारस्वतं वीर्य्यमैन्द्रम्बलम्। एषतेयो
निर्म्मोदायत्वानन्दायत्वामहसेत्वा॥ ८॥ तेजोसि। तेजोसि
तेजोमयिधेहि वीर्य्यमसि वीर्य्यम्मयिधेहि बलमसि बलं
मयिधेह्योजोस्योजोमयिधेहि मन्युरसि मन्युम्मयिधे राम २२८

॥ इहेहैषाङ्कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमऽउक्तिं यजन्ति ॥ उ
पयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्रा
म्णऽएष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ७ ॥
नाना हि वान्देवहितं सदस्कृतम्मा संसृक्षाथाम्पर
मे व्योमन् ॥ सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोमऽएष मा मा हिंसीः ।

य॰सं॰ सखा॥३॥पुनातिते।परिस्रुतꣳसोमꣳसूर्य्यस्यदुहिता।वा
२७१ रेणशश्वतातना॥४॥ब्रह्मक्षत्रम्।ब्रह्मक्षत्रंम्पवतेते
जऽइन्द्रियꣳसुरयासोमःसुतऽआसुतोमदाय॥शुक्रे॰
णदेवदेवताःपिपृग्धिरसेनान्नंय्यजमानायधेहि॥५॥ राम
कुविदङ्ग।यवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्वंवियूय २७१

च्यासेंद्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥१॥ परीतः परीतो षिञ्चता 28
सुतꣳ सोमो यऽउत्तमꣳ हविः दधन्वा यो नर्यो ऽप्स्व
न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥२॥ वायोः पूतः पवि
त्रेण प्रत्यङ् सोमो ऽअतिद्रुतः ॥ इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ वा
योः पूतः पवित्रेण प्राङ् सोमो ऽअतिद्रुतः ॥ इन्द्रस्य युज्यः

साम० सं०
२७६ सोऽअग्निश्चोदेवा यज्ञम्प्रावन्नः ३ श्रमे ॥ ७८ ॥ त्वं ह्यविष्ठ दाशु
षोन्नृहँ पाहि शृणुधी गिरः ॥ रक्षा तोक मुत त्मना ॥ ७९ ॥ इ
ति वा जि सनेयि संहितायामष्टादशोध्यायः ॥ ॥ स्वाद्वीन्त्वा
स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृता ममृतेन ॥ मधुमतीम्मधुमता
सृजामि सँ सोमेन ॥ सोमोस्यश्विभ्याम्पच्यस्व सरस्वत्यै प 29

साम
२७६

तीऽअश्यामरयिꣳरयिवःसुवीरम्ऽअश्यामवाजमभि
वाजयन्तोश्यामद्युम्नमजराजरन्ते॥७४॥वयन्तेऽअग्नेर
रिमाहिकाममुत्तानहस्तानमसोपसद्य॥यजिष्ठेनमनसा
यक्षिदेवानस्रेधतामन्मनाविप्रोऽअग्ने॥७५॥धामच्छ
दग्निः।धामच्छदग्निरिन्द्रोब्रह्मादेवोबृहस्पतिः।सचेतन

धौः=१ 31

य० सं० ज्ञाद्दिविमूर्धाँनुदस्वा॥७२॥ वैश्वानरोनः॥ वैश्वानरोनऽऊ
२७५ तयऽआप्रयातुपरावतः॥ अग्निर्नःसुष्टुतीरुप॥७३॥ पृष्ठो
द्दिविपृष्ठोऽअग्निःपृथिव्याम्पृष्ठोविश्वाऽओषधीरावि
वेश॥ वैश्वानरःसहसापृष्ठोऽअग्निःसनोद्दिवासरिषस्पा राम
तुनक्तम्॥७४॥ अश्यामतम्॥ अश्यामतङ्काममग्नेतवो॰ २७५

णोऽहम्॥ अभितुत्रंवर्द्धमानमियाहमपादमिन्द्रतवसंज
घन्थ॥ ६०॥ विनभविनइ इन्द्रमधोज्ञहिनीचायच्छुप्त
न्यतः॥ योऽअस्मारं॥ अभिदासन्त्यधरङ्कमयानमेना १७
॥ मृगोन॥ भीमः कुचरोगिरिष्ठाः परावतऽआजगन्था
परस्याः॥ सृकंसंशायपविमिन्द्रतिग्मंविशत्रूं॥ १८

य०सं० नाम॥६२॥ ऋचोनाम॥ ऋचोनामास्मियजूꣳषिनामास्मि
२७४ सामानिनामास्मि॥ येऽअग्नयःपाञ्चजन्याऽअस्यांपृथि
व्यामधि॥ तेषामसित्त्वमुत्तमः प्रनोजीवातवेसुव॥६३॥वा
र्त्रहत्यायशवसे॥ पृतनाषाह्यायच॥ इन्द्रत्त्वावर्त्तयामसि राम
॥६४॥ सहदानुम्पुरुहूत॥ क्षियन्तमहस्तमिन्द्रसम्पिणक्कु २७४

33

ष्टुददिरणः॥ तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्देवेषु नो दधत्॥ ६४॥ 34
यत्र धाराः॥ यत्र धाराऽअनपेता मधोर्घृतस्य च याः॥ तदग्नि
र्वैश्वकर्म्मणः स्वर्देवेषु नो दधत्॥ ६५॥ अग्निरस्मि॥ अ
ग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतम्मे चक्षुरमृतम्मऽआस
न्॥ अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्म्मो हविरस्मि

य० सं० अस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवायजमानश्च
२८३ सीदत ॥६१॥ येनवहसि सहस्रंयेनाग्नेसर्ववेदसम्
। तेनेमंयज्ञन्नोनयस्वर्द्देवेषुगन्तवे ॥६२॥ प्रस्तरेण
परिधिना। स्रुचावेद्याचबर्हिषा। ऋचेमंयज्ञन्नोनय राम
स्वर्द्देवेषुगन्तवे ॥६३॥ यद्दत्तम्। यद्दत्तंयत्परादानंयत्पूर्त्तंया २८३

वधिञ्जातवेदाः।अन्वागन्तायज्ञपतिर्वोऽत्रतꣳस्मऽ
जानीतपरमेव्योमन्॥५९॥एतञ्जानाथपरमेव्योमन्
न्देवाःसधस्थाविदरूपमस्य।यदागच्छात्पथिभिर्देवया
नैरिष्टापूर्त्तेकृणवाथाविरस्मै॥६०॥उद्बुध्यस्वा।उद्बुध्य
स्वाग्नेप्रतिजागृहित्वमिष्टापूर्त्तेसꣳसृजेथामयञ्च।

य० सं० श्रो॑ऽग्निरा॒हु॑तः॒ पिप॑र्त्तु॒ न॒ऽइ॒ष्ट॒ꣳ ह॒विः॥ स्व॒गेदन्दे॒वेभ्यो॒ न
२७२ मः॥ ५०॥ यद्दा॑कू॒तात्॥ यद्दा॑कू॒तात्स॒मसु॑स्रो॒द्धृ॒दो॒ वा॒ मन॑
सो॒ वा॒ सम्भृ॑तञ्च॒क्षु॑षो॒ वा॥ त॒दनु॒ प्रेत॑ सु॒कृता॑मु लो॒कं यत्र
ऽऋष॑यो॒ जग्मुः॑ प्रथम॒जाः पु॑रा॒णाः॥ ५१॥ ए॒तꣳ स
ध॒स्थ॥ ए॒तꣳ स॑ध॒स्थ॒ परि॑ ते ददामि॒ यमा॒वहा॑च्छे राम २७२
37

प्रथानमस्पथे॥५४॥ विश्वस्यमूर्द्धन्॥ विश्वस्यमूर्द्धन्न 38
धितिष्ठसिश्रितःसमुद्रेतेहृदयमप्स्वायुरपोदत्तोदधिंभि
न्त॥ दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततोनोवृष्ट्याव॥
५५॥ इष्टोयज्ञः॥ इष्टोयज्ञोभृगुभिराशीर्दावसुभिः॥ तस्य
नऽइष्टस्यप्रीतस्यद्रविणेहागमेः॥५६॥ इष्टोऽअग्निः॥ इ

य० सं० २७१ ग्ने॥ताभ्यांपतेमसुकृतामुलोकंयत्रऽऋषयोजग्मुःप्र

थमजाःपुराणाः॥५२॥इन्दुर्द्दक्षःश्येनऽऋतावाहिरण्य

पक्षःशकुनोभुरण्युः॥महान्त्सधस्थेध्रुवऽआनिषत्तोनम

स्तेऽअस्तुमामाहिंसीः॥५३॥दिवोमूर्द्धासिपृथिव्या राम

नाभिरूर्गपामोषधीनाम्॥ विश्वायुःशर्मस ७२

39

स्वर्णज्योतिः स्वाहा स्वर्णसूर्यः स्वाहा ॥५०॥ अग्निं युन ५०
ज्मि ॥ अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन दिव्यꣳ सुपर्णं वय
सा बृहन्तम् ॥ तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपꣳ स्वो रु
हाणा ऽअधि नाकमुत्तमम् ॥५१॥ शतम् १००० ॥ इमौ
ते पक्षावजरौ पतत्रिणो याभ्याꣳ रक्षाꣳस्यपहꣳस्य

५१

य० सं० रुचन्नः। रुचन्नोधेहिब्राह्मणेषुरुचꣳराजसुनस्कृधिरु
२७० चंविश्येषुशूद्रेषुमयिधेहिरुचारुचम्॥४८॥तत्त्वाया
मिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः।अ
हेडमानोवरुणेहबोध्युरुशꣳसमानऽआयुःप्रमोषीः॥ राम
४९॥स्वर्णघर्मःस्वाहास्वर्णार्कःस्वाहास्वर्णशुक्रःस्वाहा ७०

मोत्वाहिंस्वाहोवुस्सूरसिदुवेस्वान्त्युन्नुर्म्येयोभूरभिमात्वा
हिंस्वाहो ॥४५॥ यास्तेऽग्ने सूर्ये रुचोदिवमातन्वन्ति
रश्मिभिः ॥ ताभिर्नोऽद्य सर्वाभी रुचेजनाय नस्कृधि
॥४६॥ यावः ॥ यावोदेवाः सूर्ये रुचोगोष्वश्वेषुयारुचः
॥ इन्द्राग्नीताभिः सर्वाभीरुचन्नोधत्तबृहस्पते ॥४७॥

य॰सं॰ २६९

43

ह्मक्षत्रम्पातु तस्मैस्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥ सनेमसनो
भुवनस्यपते प्रजापतेयस्यतऽउपरिगृहा यस्यवेह ॥ अस्मै
ब्रह्मणऽएऽस्मैक्षत्रायमहिशर्म्मयच्छस्वाहा ॥ ४४ ॥ समुद्रो
ऽसि ।समुद्रोऽसिनभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्म्मयोभूरभिमा
वाहिस्वाहा मारुतोऽसिमरुतांगणः शम्भूर्म्मयोभूरभि

राम ६९

स्वाहा॥४१॥भुज्युः सुपर्णः भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व ५५
स्तस्य दक्षिणा ऽअप्सरस स्तावा नाम। स न ऽइदं ब्रह्म
क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा॥४२॥प्रजापति
र्विश्वकर्मा। प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व स्त
स्य ऽऋक्सामान्यप्सरस ऽएष्टयो नाम। स न ऽइदं ब्रह्म

य० सं० २६८

५८

र्य्यरश्मिः । सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्यन

क्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ॥ स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रम्पा

तु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥ इषिरो विश्वव्यचाः

॥ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो ऽप्सरस ऽऊर्ज्जो ऽग्र X२

नाम ॥ स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः राम २६८

ग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनाम॥सनऽइदम्ब्र 46

ह्मक्षत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा॥३८॥सꣳ

हितोविश्वसामा॥सꣳहितोविश्वसामासूर्योगन्धर्व

स्तस्यमरीचयोप्सरसऽआयुवोनाम॥सनऽइदम्ब्रह्म

क्षत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा॥३९॥सुषुम्णःसू

य०सं०
२८७

पयः पृथिव्याम्॥ पयः पृथिव्यामपय ऽओषधीषुपयोदिव्य
न्तरिक्षेपयोधाः॥ पयस्वतीः प्रदिशः सन्तुमह्यम्॥ ३६॥ दे
वस्यत्वा॥ सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ता
भ्याम्॥ सरस्वत्यैवाचोयन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येना
भिषिञ्चामि॥ ३७॥ ऋताषाडृतधामा॥ ऋताषाडृतधामा

साम
२८७

जानन्विश्वाऽआशा वाजपतिर्जयेयम्॥२३॥ वाजः पुर
स्तात्। वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्हविषा व 48
र्द्धयाति। वाजो हि मा सर्ववीरञ्चकार सर्वाऽआशा वाजप
तिर्भवेयम्॥२४॥ सम्मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सम्मा
सृजाम्यद्भिरोषधीभिः। सोहं वाजꣳ सनेयमग्ने॥२५॥

49

य०सं० २६६ स्मेभवन्त्वग्नयः॥समिद्धाः॥विश्श्वेनोदेवाऽअवसागमन्तु

विश्श्वमस्तुद्द्रविणंव्वाजोऽअस्मे॥३१॥व्वाजोनः॥सप्तप्र

दिशश्चतस्रोवापरावतः॥व्वाजोनोविश्श्वैर्द्देवैर्द्धनसाता

विहावतु॥३२॥व्वाजोनः॥व्वाजोनोऽअद्यप्रसुवातिदानंव्वा

जोदेवाँ२॥ऽऋतुभिःकल्पयाति॥व्वाजोहिमासर्व्ववीरञ्ज राम २६६

उक्थ्याऽऋक्च साम च बृहच्च रथन्तरञ्च स्वर्द्देवाऽअगन्मा
मृताऽअभूम प्रजापतेः प्रजाऽअभूम वेट्स्वाहा ॥२९॥ वा 50
२४ जस्य नु प्रसवे मातरम्महीमदितिन्नाम वचसा करामहे। य
स्यामिदं विश्वम्भुवनमाविवेश तस्यान्नो देवः सविताध
र्म्म साविषत् ॥३०॥ विश्वेऽअद्य मरुतो विश्वऽऊती वि

य० सं० र्य्यज्ञेन। कल्प्यतां प्राणो यज्ञेन कल्प्यतां चक्षुर्य्यज्ञेन कल्प्य
२८५ तां श्रोत्रं यज्ञेन कल्प्यतां वाग्यज्ञेन कल्प्यतां मनो
यज्ञेन कल्प्यतामात्मा यज्ञेन कल्प्यतां ब्रह्मा यज्ञेन क
ल्प्यतां ज्योतिर्य्यज्ञेन कल्प्यतां स्वर्य्यज्ञेन कल्प्यतां पृ
ष्ठं यज्ञेन कल्प्यतां यज्ञो यज्ञेन कल्प्यतां॥ स्तोमश्च य राम २८५

हावसवेस्वाहाहर्प्पतयेस्वाहाह्नेमुग्धायस्वाहामुग्धायवै

नंशिनायस्वाहाविनंशिनऽआन्त्यायनायस्वाहान् ८२

त्यायभौवनायस्वाहाभुवनस्यपतयेस्वाहाधिपतयेस्वा

हाप्रजापतयेस्वाहा॥इयन्तेराण्मित्राययन्तासियमन

ऽऊर्जेत्वावृष्ट्यैत्वाप्रजानान्त्वाधिपत्याय॥२०॥आयु

य॰सं॰ चमेपञ्चाविश्चमेपञ्चावीचमेत्रिवत्सश्चमेत्रिवत्साचमे
२६४ तुर्य्यवाड्चमेतुर्य्यौहीचमेयज्ञेनकल्पन्ताम्॥२६॥पष्ठ
वाड्चमे।पष्ठौहीचमऽउक्षाचमेवशाचमऽऋषभश्चमे
वेहच्चमेनड्वाँश्चमेधेनुश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम्॥२७॥
वाजायस्वाहा।प्रसवायस्वाहापिजायस्वाहाक्रतवेस्वा राम २६४

ॐ शातिश्च मे द्वात्रिं ॐ शातिश्च मे द्वात्रिं ॐ शातिश्च मे द्वात्रिं ॐ
शच्च मे द्वात्रिं ॐ शच्च मे यस्त्रिं ॐ शच्च मे यस्त्रिं ॐ शच्च मे चत्वा
रि ॐ शच्च मे चत्वारि ॐ शच्च मे चतेस्र त्वारि ॐ शच्च मे च
तस्र त्वारि ॐ शच्च मे द्वाचत्वारि ॐ शच्च मे यज्ञेन कल्प्य
न्ताम्॥२५॥ त्र्यविश्च मे त्र्यवीच मे दित्यवाड्च मे दित्यौही

यजु॰सं॰ २६२

तिश्चमेसप्तविंशतिश्चमेनवविंशतिश्चमेनवविंशश

तिश्चमेऽएकत्रिंशश्चमेऽएकत्रिंशाच्चमेत्रयस्त्रिंशश

श्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम्॥२४॥चतस्रश्चमेष्टौचमेष्टौच

मेद्वादशचमेद्वादशचमेषोडशचमेषोडशचमेविंशं

शतिश्चमेविंशतिश्चमेचतुर्विंशतिश्चमेचतुर्वि राम २६२

नवचमएकादशाचमएकादशाचमेत्रयोदशाचमेपञ्च
दशाचमेपञ्चदशाचमेसप्तदशाचमेसप्तदशाचमेनव 56
दशाचमेनवदशाचमएकविंशतिश्चमएकविं
शतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमेप
ञ्चविंशतिश्चमेपञ्चविंशतिश्चमेसप्तविंश

यजुःसं०
१८२

वीचमेदितिश्चमेदितिश्चमेद्यौश्चमेकुंलयःशाक्वरयो

दिशश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम्॥२२॥व्रतञ्चमऋतवश्च

मेतपश्चमेसंवत्सरश्चमेहोरात्रेऽऊर्वष्ठीवेबृहद्रथन्त

रेचमेयज्ञेनकल्पन्ताम्॥२३॥एकाचमेतिस्रश्चमेति

स्रश्चमेपञ्चचमेपञ्चचमेसप्तचमेसप्तचमेनवचमे

राम
१८२

57

॥२०॥ स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणक
लशश्च मे ग्रावाणश्च मेधिषवणे च मे पूतभृच्च मआध 58
वनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेवभृथश्च मे स्वगाका
रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥२१॥ अग्निश्च मे घर्मश्च
मेर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेश्वमेधश्च मे पृथि

य० सं०
२६१

स्थानश्चमेशुक्रश्चमेमन्थीचमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥१९॥

॥ आग्रयणश्चमेवैश्वदेवश्चमेध्रुवश्चमेवैश्वान

रश्चमऽऐन्द्राग्नश्चमेमहावैश्वदेवश्चमेमरुत्वती

याश्चमेनिष्केवल्यश्चमेसावित्रश्चमेसारस्वतश्चमे

पात्नीवतश्चमेहारियोजनश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम्

राम
२६१

59

नक्षत्राणि च मऽइन्द्रश्च मे ४२

ऽइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षञ्च मऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च मऽइन्द्रश्च
मे समाश्च मऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन क
ल्पन्ताम्॥१८॥ अंशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च
मेऽधिपतिश्च मऽउपांशुश्च मेऽन्तर्यामश्च मऽऐन्द्रवा
यवश्च मे मैत्रावरुणश्च मऽआश्विनश्च मे प्रतिप्र

60

पप्तानन्ता न्वि पूर्वपद मुत्तरपदं यस्याति पद्धिकं तस्मात् इः करभा [illegible] तरफुल्लत्

एवमादेश्च अनैव पद्मं यस्य नं सं हितो रुः संहितो रुः शफो रुः लक्ष्मीणोतः वामोरु

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् शार्ङ्गरवादेरञश्च यो कारस्तदंतात् ङीन् स्यात् शार्ङ्गरवी ब्राह्म

णी वैदी नरनरयो र्वृद्धिश्च नारी प्रवृत्तिः युवनश्शब्दात्तिर्यांतिः स्यात् युवतिः इति स्त्री

प्रत्ययाः शास्त्रांतरे प्रविष्टानां बालानां चोपकारिका कृता वरदराजेन लघुसिद्धांत

कौमुदी सिद्धांतकौमुदी शब्दाकौस्तुभाभोगतः चक्रे वरदराजः श्री लघुसिद्धांतकौ

मुदी इति समाप्तो … लक्ष्माहत्ता स्थिति जागरणं ह्वित्त यस्य यजीवति मरणं रापन

कोऽजरुविदी स भातृगणं तम कर्त्तिकमाऊ: १ संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम च

एवच अतिदेशोधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणं १